

جایگاه آیات و احادیث

در اندر ز نامہ های سیاسی تاریخ میانه ایران



تالیف
ضحی دلدادہ

جایگاه آیات و احادیث در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران

تألیف:
ضحی دلداده

سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

۱۳۹۵

سرشناسه	: دلداده، ضحی، ۱۳۶۳.
عنوان و نام پدیدآور	: جایگاه آیات و احادیث در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران / تألیف ضحی دلداده.
مشخصات نشر	: تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۱۱۲ ص.
شابک	: ۳- ۸۹۵- ۱۰۲- ۶۰۰- ۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: اندرزنامه‌های فارسی - جنبه‌های مذهبی - اسلام
موضوع	: اندرزنامه‌های فارسی - احادیث
موضوع	: علوم سیاسی - ایران - فقه - تاریخ - پس از اسلام
موضوع	: اسلام و سیاست
موضوع	: شیعه و سیاست
شناسه افزوده	: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۵ ج ۲ / ۸۸ / ۲۴۹ BP
رده‌بندی دیوبی	: ۲۹۷/۶۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۲۰۷۵۲۷

جایگاه آیات و احادیث در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران

مولف: ضحی دلداده

ناشر: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

چاپ: اول - ۱۳۹۵

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان

شابک: ۳- ۸۹۵- ۱۰۲- ۶۰۰- ۹۷۸

این اثر، مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است، هر کسی تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) نشر یا پخش یا عرضه نماید مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.



سازمان انتشارات

نشانی سازمان انتشارات: تهران- خیابان انقلاب اسلامی- خیابان فخررازی- خیابان شهدای ژاندارمری- پلاک ۷۲، تلفن: ۶۶۹۵۲۹۴۸

مرکز پخش:

خیابان انقلاب - بین فلسطین و چهارراه ولیعصر - جنب مؤسسه نمایشگاه‌های فرهنگی ایران- تلفن: ۶- ۶۶۴۸۷۶۲۵

پایگاه اطلاع‌رسانی: www.isba.ir پست الکترونیکی: info@isba.ir فروشگاه اینترنتی: www.Jdbook.ir

تقدیم به:

پدر و مادر عزیز و مهربانم که موفقیت‌م را در همه عرصه‌ها
مدیون و مرهون دعا و زحمات خالصانه آن‌ها می‌دانم و همسر
بزرگوارم آقای دکتر روح‌الله سلگی که با گذشت و دلسوزی همواره
و بخصوص در زمان نگارش این اثر یار و همراهم بوده‌اند.

فهرست

صفحه

عنوان

۱۱	مقدمه.....
۱۵	فصل اول: بررسی انواع اندیشه‌های سیاسی و اندرزنامه نویسی.....
۱۵	۱-۱ تاریخ اندیشه سیاسی.....
۱۵	۱-۱-۱ طبقه‌بندی اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران.....
۱۸	الف) «شریعت‌نامه نویسی».....
۱۸	ب) «فلسفه‌نامه نویسی» یا «شیوه فلسفی».....
۱۸	ج) «شیوه تاریخی».....
۱۹	د) «سیاست‌نامه نویسی»، «اندرزنامه‌نویسی سیاسی» یا «شیوه ادبا».....
۱۹	۱-۲ پیشینه اندرزنامه‌نویسی در ایران باستان.....
۲۱	۱-۳ تداوم اندرزنامه نویسی در ایران پس از اسلام.....
۲۲	۲-۱ آشنایی با اندرزنامه‌های سیاسی و اندرزنامه نویسان تاریخ میانه ایران.....
۲۲	سیرالملوک (سیاست‌نامه) خواجه نظام الملک.....
۲۳	نصیحه الملوک غزالی.....
۲۵	قابوس نامه.....
۲۶	کلیله و دمنه.....
۲۸	مرزبان‌نامه.....
۳۰	تحفه الملوک اصفهانی.....
۳۱	گلستان و نصیحه الملوک سعدی.....
۳۳	۳-۱ معرفی تفاسیر مورد بررسی در تاریخ میانه ایران.....
۳۳	مجمع البیان فی تفسیر القرآن.....
۳۴	تفسیر سوره‌آبادی.....
۳۴	تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار.....
۳۵	تاج التراجم فی تفسیر القرآن للأعاجم.....

فصل دوم: توأمانی دین و ملک	۳۷
۱-۲ پیشینه اندیشه توأمانی دین و ملک	۳۷
۲-۲ اندیشه توأمانی دین و ملک در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران	۳۹
۳-۲ دین از منظر اندرزنامه‌نویسان	۵۰
فصل سوم: عدالت	۵۹
۱-۳ مفهوم عدالت در دیدگاه‌های مختلف	۵۹
۲-۳ جایگاه عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران	۶۲
۱-۲-۳ اهمیت عدل	۶۳
۲-۲-۳ پیامد عدالت - پیامد ظلم و ستم	۶۸
۳-۳ رفق و نیکوکاری با رعیت	۷۵
فصل چهارم: عقلانیت و مسائل اخلاقی	۷۹
عقلانیت و مسایل اخلاقی در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران	۷۹
۱-۴ اهمیت و جایگاه عقل و خرد	۸۰
۲-۴ فواید عقل	۸۲
۱-۲-۴ مشورت	۸۲
۲-۲-۴ نکوهش جایگاه زنان و عدم مشورت با آنها	۸۵
۳-۲-۴ مسایل اخلاقی	۹۳
نتیجه‌گیری	۱۰۹
منابع	۱۱۳

فهرست جداول

صفحه

عنوان

جدول ۱-۱: مذاهب و محل زندگی اندرزنامه نویسان.....	۳۲
جدول ۲-۱: مذاهب و محل زندگی مفسران.....	۳۶
جدول ۱-۲: آیات و احادیث مربوط به توأمانی دین و ملک.....	۵۶
جدول ۱-۳: آیات مربوط به اهمیت عدل.....	۶۷
جدول ۲-۳: احادیث مربوط به پیامد عدالت و ظلم و ستم (استمرار یا زوال حکومت).....	۶۸
جدول ۳-۳: احادیث مربوط به پیامد عدالت (پاداش سروری).....	۷۰
جدول ۴-۳: احادیث مربوط به پیامد ظلم و ستم (عذاب اخروی).....	۷۲
جدول ۵-۳: احادیث مربوط به رفق و نیکوکاری با رعیت.....	۷۶
جدول ۱-۴: آیات و احادیث مربوط به اهمیت عقل و خرد.....	۸۱
جدول ۲-۴: آیات و احادیث مربوط به مشورت.....	۸۴
جدول ۳-۴: آیات و احادیث مربوط به کظم غیظ.....	۹۳
جدول ۴-۴: آیات و احادیث مربوط به پرهیز از شتابزدگی.....	۹۷
جدول ۵-۴: آیات و احادیث مربوط به پرهیز از دنیا پرستی.....	۹۸
جدول ۶-۴: آیات و احادیث مربوط به میانه روی و پرهیز از اسراف.....	۱۰۰
جدول ۷-۴: آیات و احادیث مربوط به خوش اخلاقی.....	۱۰۱
جدول ۸-۴: آیات و احادیث مربوط به حلم.....	۱۰۲
جدول ۹-۴: آیات و احادیث مربوط به کسب علم و دانش.....	۱۰۳
جدول ۱۰-۴: آیات و احادیث مربوط به تقوا و خشیت الهی.....	۱۰۴
جدول ۱۱-۴: آیات و احادیث مربوط به پرهیز از غرور و خودخواهی.....	۱۰۵
جدول ۱۲-۴: آیات و احادیث مربوط به شکرگزاری.....	۱۰۶

فهرست نمودار

صفحه

عنوان

نمودار ۱-۲: بررسی میزان توجه به «اندیشه توأمانی دین و ملک» در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران با توجه به تعداد آیات و احادیث.....	۵۷
نمودار ۱-۳: بررسی میزان توجه به «عدالت» در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران با توجه به تعداد آیات و احادیث.....	۷۷
نمودار ۱-۴: بررسی میزان توجه به «عقلانیت و مسائل اخلاقی» در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران با توجه به تعداد آیات و احادیث.....	۱۰۷
نمودار ۲-۴: بررسی میزان توجه به هر یک از مسایل اخلاقی در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران با توجه به آیات و احادیث.....	۱۰۷

مقدمه

نگارش اندرزنامه‌سیاسی یا سیاستنامه که می‌توان گفت همان نظریه سلطنت مطلقه بوده، شیوه‌ای از حکومت‌داری است که از ایران باستان (دوره ساسانی) به اندیشه سیاسی ایران دوره اسلامی منتقل شده است. اندرزنامه‌های سیاسی به منظور تأثیرگذاری در رفتار سیاسی پادشاهان و تصمیم‌سازان حکومت نگاشته شده و یکی از منابع مهم، در اندیشه سیاسی اسلام و ایران به شمار می‌رود. منظور از نگارش اندرزنامه‌های سیاسی توصیه به پادشاه برای انجام رفتارهای سیاسی مناسب جهت حفظ قدرت سیاسی می‌باشد. اندرزنامه‌ها در دوره اسلامی، عموماً در مقطعی از تاریخ ایران نوشته شده‌اند، که اصطلاحاً به «دوره میانه» معروف است. در این دوره تاریخی، حکومت‌های نیمه مستقل در سرزمین ایران در کنار خلافت اسلامی در بغداد شکل گرفتند و اگرچه مشروعیت خود را از خلیفه بغداد کسب می‌کردند، ولی در اعمال قدرت مستقل بودند. در واقع، این حکومت‌های سلطانی جدید برای توجیه خود نیاز به اندیشه جدیدی داشتند که اندرزنامه‌های سیاسی می‌توانست این کارویژه را به خوبی انجام دهد.

بنابراین، به دلیل اهمیت تحولات سیاسی تاریخ ایران پس از اسلام و مناسبات آن با دستگاه خلافت، تأسیس حکومت‌های مستقل و نیمه مستقل ایرانی، استمرار حضور بیگانگان ترک و مغول در ایران و مسایلی مانند فعالیت سه بعدی سیاسی- نظامی- مذهبی اسماعیلیان علیه حکومت و... سنت اندرزنامه‌نویسی سیاسی در تاریخ میانه ایران می‌بایست با رویکردهای گوناگون مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد، اما در این خصوص تنها کارهای پراکنده و کوتاهی به تحریر درآمده‌اند. از جمله آثاری که تاکنون پیرامون اندیشه سیاسی در اسلام و ایران و سنت اندرزنامه‌نویسی نوشته شده عبارتند از: «ریشه‌ها و مبانی فکری اندرزنامه‌نویسی سیاسی در دو قرن اول هجری» و «تحلیل و بررسی سنت اندرزنامه‌نویسی سیاسی در تاریخ میانه ایران» دکتر سینا فروزش، «اندیشه سیاسی در اسلام و ایران» دکتر حاتم قادری، «خواجه نظام الملک» دکتر سید جواد طباطبائی، «مبانی اندیشه سیاسی در اسلام» دکتر سید صادق حقیقت، «دولت و حکومت در اسلام» آن. کی. اس. لمبتون. همچنین از سویی دیگر، مطالعات تاریخی نشان داده است که جریان‌های مختلف فکری، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، در ایران پس از اسلام، در جهت تبیین و توجیه اهداف و مقاصد مورد نظر خود، از آیات و احادیث کمال استفاده و در موارد زیادی نیز سوء استفاده را برده‌اند. قرآن کریم و احادیث اگرچه فی‌نفسه نعمت و منبع عظیم معارف الهی و الگویی برای یک زندگی ایده‌آل می‌باشند، اما سوء استفاده از آنها در جهت دستیابی به مقاصد سیاسی و یا برداشت‌های سطحی و

عدم آگاهی از شأن نزول آیات و احادیث و مسائلی اینگونه، در بسیاری از موارد، مشکلات فراوانی ایجاد کرده، که از صدر اسلام تا دنیای معاصر امروز می‌توان به شمار زیادی از آنها اشاره کرد، ولی به منظور پیشگیری از اطاله کلام، از ذکر مصادیق پرهیز می‌شود.

مسئله اساسی این تحقیق نیز در همین راستا بوده و به بررسی نقش و جایگاه آیات قرآن کریم و احادیث در اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران می‌پردازد و پاسخ به این پرسش محوری است که «منحنی استفاده از آیات و احادیث در اندرزنامه‌های سیاسی ایران پس از اسلام در تاریخ میانه دچار چه نوساناتی شده و علت تداوم استفاده از آیات و احادیث غالباً مشابه به عنوان یکی از مهم‌ترین آبخورهای جریان فکری سنت اندرزنامه‌نویسی سیاسی در این دوره تاریخی چه بوده است؟»

در این تحقیق موضوع یاد شده، در اندرزنامه‌های سیاسی محدوده مکانی ایران عصر میانه (از برآمدن غزنویان تا برافتادن ایلخانان مغول) و ظرف زمانی ۳۵۱ ه‍.ق تا ۷۵۶ ه‍.ق بررسی شده و مورد تحلیل و بازخوانی قرار گرفته است.

در انجام این تحقیق سعی گردیده با بررسی منابع دست اول تاریخی به تبیین موضوع پرداخته شود و به مانند سایر تحقیقات تاریخی، استفاده از منابع به ترتیب تقدم و تأخر و رجحان منبع از نظر جایگاه تاریخی مورخ و رعایت امانت و بی‌طرفی در نقل و تحلیل آیات و احادیث، با عنایت به ضرورت‌های موجود سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تاریخ میانه ایران انجام شده است. از جمله موانع و مشکلات این پژوهش نیز این بود که بر خلاف اکثر کتب، رسالات و تحقیقات حوزه تاریخ که به بررسی سیر تاریخی وقایع مختلف می‌پردازند، سیر تاریخی اندیشه سیاسی مورد مطالعه قرار گرفته و به نوعی بررسی فلسفی تاریخ نیز می‌باشد و نه تنها مرتبط با تاریخ است، بلکه پلی است میان رشته‌های علوم سیاسی و علوم قرآن و حدیث و ادبیات، چراکه به بررسی و تحلیل اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی اندرزنامه‌نویسان بر مبنای آیات و احادیث موجود در اندرزنامه‌ها و مقایسه آنها با تفاسیر قدیمی قرآن کریم که در همان زمان نوشته شده می‌پردازد، که نیازمند مطالعات متنوع و متعددی در حوزه‌های مختلف تاریخی، سیاسی، قرآنی، حدیثی و ادبی می‌باشد. همچنین بکر بودن موضوع و نبود تحقیقات مشابه در این خصوص سبب شده که سختی کار مضاعف شود، چرا که تاکنون به اندرزنامه‌های سیاسی به عنوان یک منبع تاریخی کمتر توجه شده و هیچ‌گاه هم تحلیل آنها بر مبنای استناداتشان به آیات قرآن کریم و احادیث انجام نشده است. بنابراین، شاید پس از سال‌ها تحقیقات مختلف که پیرامون وقایع تاریخی انجام شده و اشباع کتب و رسالات از موضوعات مشابه و تکراری، وقت آن رسیده که نگاهی نیز به سیر اندیشه‌های گوناگون در طول تاریخ داشته باشیم، که هر چند سختی بسیار بیشتری را به دنبال خواهد داشت، اما از تکرار مکررات دور شده و دریچه تازه‌ای به سوی تاریخ باز می‌کند.

بنابراین تحقیق حاضر از این جهت می‌تواند حائز اهمیت باشد که به تاریخ اندیشه سیاسی بر اساس اندرزنامه‌های سیاسی و البته با توجه به آیات و احادیث موجود در آنها که تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است پرداخته شده و همانطور که پیش‌تر ذکر شد، این روش اندرزنامه نویسی از زمان حکومت ساسانیان تا تبلور جریان مشروطیت در ایران، الگوی راهبردی و عملی سیاستمداران، بوده است.

در این تحقیق مهم‌ترین اندرزنامه‌های سیاسی تاریخ میانه ایران بر مبنای آیات و احادیث موجود در آنها در چهار فصل بررسی شده است که به طور مختصر به آن اشاره می‌شود. در فصل اول ابتدا به تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران و تقسیم‌بندی انواع آن از نظر اندیشمندان مختلف پرداخته شده و سپس پیشینه اندرزنامه‌نویسی در ایران و چگونگی انتقال آنها به دوره اسلامی بیان شده است. در ادامه این فصل به معرفی اندرزنامه‌هایی که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته‌اند و مؤلفان آنها و نیز تفاسیری که استفاده شده، پرداخته شده است. در فصول دوم و سوم و چهارم به سراغ منابع اصلی رفته و بیشترین و پر تکرارترین و مهم‌ترین آیات و احادیثی که مورد توجه اندرزنامه‌نویسان بوده اند، تحلیل و بررسی شده است. در فصل دوم «اندیشه توأمانی دین و ملک» که برگرفته از عقیده برگزیده بودن پادشاهان از سوی خداوند و وجوه فره ایزدی در آنهاست و به عنوان یکی از اندیشه‌های اساسی در سنت اندرزنامه‌نویسی محسوب می‌شود، بررسی شده و ریشه‌های تاریخی آن در ایران باستان و در صدر اسلام بیان گردیده، هم چنین آیات و احادیثی که با کمک آن در صدد اثبات این تفکر بوده‌اند، مورد نقد و ارزیابی قرار گرفته است. در ادامه این فصل نیز، دین مورد نظر اندرزنامه‌نویسان که معتقدند با ملک و دولتشان توأم می‌باشد، بررسی شده است.

در فصل سوم به جایگاه «عدالت» در سنت اندرزنامه‌نویسی پرداخته شده، که در ابتدای فصل، مفهوم عدالت از منظر فلاسفه یونان، مسیحیت بر مبنای انجیل و نیز اسلام بر مبنای قرآن کریم و نهج البلاغه تعریف گردیده و سپس براساس کلام اهل تسنن و تشیع مورد مقایسه قرار گرفته است و به سیر تغییرات معنایی آن در طول تاریخ در شرایط مختلف و نیز ریشه‌های تفکر اندرزنامه‌نویسان که غالباً اهل سنت بوده‌اند، در این خصوص، اشاره شده است. در ادامه این فصل به آیات و احادیث پیرامون عدالت که در اندرزنامه‌ها به آن استناد کرده‌اند و علل استفاده از آنها و مقایسه تفاسیر اندرزنامه‌نویسان با تفاسیر مفسران قرآن کریم در همان زمان، پرداخته شده است. در فصل چهارم نیز موضوع «عقلانیت و مسائل اخلاقی» که از موارد مورد توجه بیشتر اندرزنامه‌نویسان بوده است بررسی گردیده و اهمیت و جایگاه عقل و خرد و فواید عقل که شامل موارد متعددی مانند مشورت کردن و رعایت اصول اخلاق است، با توجه به آیات و احادیث، بیان شده است. در مبحث مشورت، به موضوع عدم مشورت با زنان و جایگاه آنها در سنت

اندرزنامه‌نویسی که بیانگر جایگاه آنها در جامعه آن زمان بوده، جداگانه پرداخته شده و احادیث مربوط به مسائل گوناگون اخلاقی نیز در جداول دسته‌بندی شده‌اند.

هم‌چنین در انتهای هر فصل نیز در نمودارهایی، میزان توجه به هر یک از موضوعات در اندرزنامه‌ها مورد مقایسه قرار گرفته است.

در آخر به نتیجه‌گیری و جمع‌بندی که از بررسی‌های انجام گرفته در فصول مختلف بدست آمده، پرداخته شده که در نهایت به ارائه نظریاتی مشترک یا بعضاً جدید و متفاوت با اندیشمندان حوزه‌های تاریخ، علوم سیاسی، علوم قرآن و حدیث و کلام در خصوص مسائل گوناگون، پیرامون اندیشه سیاسی با توجه به اندرزنامه‌های سیاسی مورد بررسی و تمرکز بر آیات و احادیث موجود در آنها منتج گردیده است.

لازم به ذکر است این پژوهش خالی از کاستی و اشکال نبوده لذا پذیرای نظرات و انتقادات و پیشنهادات اساتید و محققان می‌باشم تا در آینده بتوانم با توجهات خداوند متعال و صاحبان حقیقی تاریخ اسلام، گامهای دیگری نیز برای واکاوی تاریکیهای تاریخ از دیدگاهی جدید بردارم. در هر حال تنها با لطف، عنایت و توجه پروردگار یکتا، این مهم به انجام رسید که امیدوارم مورد رضای او قرارگیرد، همچنین وظیفه خود می‌دانم از اساتید گرامی و ارجمندم تشکر و قدردانی کنم، استاد و چهره ماندگار تاریخ جناب آقای دکتر رضا شعبانی که افتخار شاگردی ایشان نصیبم گردید و تشویق و تایید این اثر از سوی ایشان برایم بسیار ارزشمند می‌باشد، استاد فرهیخته و اندیشمند جناب آقای دکتر عبدالله ناصری طاهری که در تمام مدت تحصیل تاریخ، مشوق همیشگی من بوده و مرا به مطالعات بیشتر و متنوع تر سوق داده‌اند و بسیار از ایشان آموخته‌ام و از راهنمایی‌هایشان برای این پژوهش استفاده نموده‌ام و جناب آقای دکتر سینا فروزش استاد بزرگوار تاریخ و اخلاق که همواره با دلسوزی مرا راهنمایی کرده‌اند و بدون همفکری ایشان انجام این تحقیق امکان پذیر نبوده و برای همیشه مدیون آموزشهای ارزشمند و زحمات وافر ایشان می‌باشم.

فصل اول

بررسی انواع اندیشه‌های سیاسی و اندرزنامه نویسی

۱-۱ تاریخ اندیشه سیاسی

۱-۱-۱ طبقه‌بندی اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران

در اصطلاح تاریخ اندیشه سیاسی، اهمیت علم تاریخ بیشتر از مفهوم سیاسی است، یعنی یک مجموعه‌ای به نام سیاست محض یا pure politics وجود ندارد و تاریخ عقاید و اندیشه سیاسی از تاریخ نهادهای اجتماعی یا عقاید اقتصادی، فلسفی، مذهبی و... تجزیه پذیر است.^۱

نخستین موضوع در تاریخ اندیشه سیاسی شناخت عوامل حاکم و محکوم یا فرمانروا و فرمانبردار در یک جامعه است، زیرا علم یا هنر سیاست بر روی این دو عامل ابتدایی مستقر می‌باشد. از سویی چون عوامل تشکیل دهنده نظام سیاسی هیچ‌گاه تغییر نکرده و نخواهد کرد، بنابراین نتیجه می‌گیریم این ساختمان جامعه سیاسی و رفتار سیاسی انسان است که همیشه ثابت بوده است. از سوی دیگر هدف اصلی تاریخ اندیشه سیاسی بحث برای مساله قدرت و چگونگی توزیع و اعمال آن است که اندیشمند گاه این مفهوم را در فضای ایده‌آلیستی تحلیل کرده، گاه به صورت ایدئولوژی بیان می‌کند و گاهی هم می‌خواهد با بیان اندیشه سیاسی خود ابتدا جامعه سیاسی را قانونمند کرده و سپس تحت لوای این قانونمندی بر سر عملکرد و تصاحب قدرت بحث نماید.^۲

اندیشه سیاسی جزئی از هویت قومی و محصول فرهنگ غالب در هر جامعه است. ورود اسلام به ایران و حاکمیت این دین به عنوان ارائه دهنده برنامه جامع و گسترده‌ای که برای تمام ابعاد زندگی آدمی جواب دارد، موجب گردید که سؤال اصلی در عرصه سیاست بیشتر این باشد که چه کسی

۱- سینا فروزش، بررسی تحلیلی سنت اندرزنامه‌نویسی سیاسی در تاریخ میانه ایران (تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۱)، ص ۱۶. (نقل به مضمون)

۲- همان، ص ۱۷. (نقل به مضمون)

قادر است جامعه را به ترتیبی رهبری کند که رفتار اعضای جامعه در چارچوب برنامه ارائه شده و منطبق با آن باشد؟ اگر به تمام این برنامه صد در صد عمل نشد، دست کم فرهنگی همه گیر و گسترده را بر جامعه اسلامی حاکم کرد، که در واقع منبع الهام برای متفکران گردید. نتیجه این فکر و اندیشه، به ویژه در حوزه اسلامی و پس از ظهور اسلام به اقتضای روز به صورت خاص خود درآمد و مجراهای ارائه خود را نیز دست و پا کرد.^۱

اندیشه سیاسی در اسلام و ایران از نظر اندیشمندان و مستشرقان ایرانی و خارجی در قالب چند شیوه مطرح شده است. اروین روزنتال برای اولین بار در سال ۱۹۵۸، به تقسیم سه گانه فلسفه سیاسی،^۲ شریعت‌نامه نویسی^۳ و اندرزننامه نویسی یا (آئینه شاهی)^۴ در حوزه اندیشه سیاسی اسلام اشاره نمود، وی مشخصه رهیافت اول را تفکر عقلی، ویژگی رهیافت دوم را تکیه بر متون شریعت و نظریه خلافت و مشخصه رهیافت سوم را اندیشه حفظ قدرت می‌داند. روزنتال، اندرزننامه نویسی را برخاسته از تفکر ایرانی می‌داند و آن را در مقابل فلسفه سیاسی که از تفکر فلسفی یونان اتخاذ شده، قرار می‌دهد. از دیدگاه او فیلسوفان اسلامی در صدد هم نهادسازی بین مفاهیم تفکر افلاطونی با آموزه‌های اسلامی بوده‌اند و فلسفه سیاسی در اندیشه اسلامی، علمی کاملاً مستقل نیست و به شکلی به شریعت تکیه می‌زند.^۵

«شریعت نامه» و «فقه سیاسی» اصطلاحات جدیدی هستند، با این تفاوت که اصطلاح اول به اهل سنت در دوره میانه مربوط می‌شود و ارتباط با قدرت سیاسی و نصیحت به حاکمان برای قدرت را فرض می‌گیرد؛ در حالی که فقه سیاسی اعم است و بخشی از فقه تلقی می‌شود که در سال‌های اخیر ادعای مستقل شدنش (به شکل یک رشته علمی) مطرح شده است. برای اندیشه سیاسی نقلی شیعه اصطلاح دوم به کار می‌رود.^۶

لمبتون نیز همین تقسیم‌بندی را پذیرفته و معتقد است که با گسترش فتوحات، مجموعه‌ای از اندیشه‌های سیاسی که پایه آن را سنت قبل از اسلام و قبیله‌ای عرب و تئوری‌های یونانی و ایرانی تشکیل می‌داد، رشد کرد و سه دیدگاه متفاوت پدید آورد که شامل نظریه فقها، نظریه فلاسفه و نظریه ادبی است و هر سه نظر، ماهیت الهی، حاکمیت نهایی و مطلقه را مسلم می‌دانند و وجود

۱- همان، ص ۲۳.

2- Political philosophy

3- Shari'a

4- mirror for princes

5- Erwin Rosenthal, Political Thought in Medieval Islam; Cambridge: Cambridge University Press, 1962, p3.

به نقل از سید صادق حقیقت، مبانی اندیشه سیاسی در اسلام (قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۲)، ص ۳۱.

۶- حقیقت، ص ۳۲.

دولتی را که در آن زندگی دنیوی جامعه به جریان می‌افتد و وظیفه آن ضمانت حفظ اسلام و اجرای شریعت است را مفروض می‌دانند. لمبتون سپس دیدگاهش را در مورد هرکدام از این نظریه‌ها بیان می‌کند و نظریه فقها را اسلامی‌ترین نظرها می‌داند که اصول و پایه آن را آیات قرآن و سنت پیامبر و سیره و روش جامعه صدر اسلام و تفسیر آنها در پرتو تحولات سیاسی متاخر تشکیل می‌دهند. وی نظریه فلاسفه را بیشتر مرهون فلاسفه یونان قلمداد کرده و معتقد است که فیلسوف، پادشاه را در قالب امام تعریف می‌کند و پایه این نظریات، درستی و علم است تا مذهب حق، و در مورد نظریه ادبی بر این باور است که آن بر امتیاز و حق الهی پادشاهان تاکید می‌کند و بیشتر با عمل حکومت سر و کار دارد تا با ثنوری آن و در پی آن است که تا حدی ارزش‌های اسلامی را با سنن پادشاهی ساسانی که پایه آن عدالت و نه مذهب حق یا علم و دانش است، بیامیزد. البته لمبتون اشاره می‌کند که بین این سه دسته تبادل افکار و تاثیرات متقابل به خوبی وجود داشته و نظریاتی از سوی نویسندگان مختلف ابراز شده که همیشه به طور کامل در یکی از مجموعه‌ها جای نمی‌گیرد و نیز برخی از نویسندگان گاه به عنوان فقیه و گاه به عنوان فیلسوف و گاه به عنوان مشاوران پادشاه، مطلب نوشته‌اند که تمایز میان این مجموعه‌ها را در ابهام فرو می‌برد.^۱

فرهنگ رجایی هم این تثلیث را می‌پذیرد و همین نکته را یادآوری می‌کند که جنس اندرزنامه‌ها با دو بدیل خود متفاوت است، چرا که شریعت‌نامه‌ها و یا فلسفه‌نامه‌ها اختصاصاً توسط فقها و فلاسفه تحریر می‌شوند، اما اندرزنامه‌ها گاه توسط فقیه مثل نصیحه الملوک و گاه توسط دولتمرد مثل سیاست‌نامه و گاه توسط ارباب فلسفه مثل اخلاق جلالی نوشته شده‌اند،^۲ اما وی در ادامه تقسیم‌بندی گسترده‌تری از انواع دانش‌های سیاسی ذکر می‌کند و علاوه بر شیوه فقها و ادبا و فلاسفه، شیوه تاریخی مانند طبری و جوینی و شیوه عرفانی همانند حلاج و سهروردی که در ظاهر با سیاست کاری ندارند، ولی به هر حال بر سیاست موثر بوده‌اند را نیز به آن می‌افزاید.^۳

سید جواد طباطبایی نیز در کتاب «درآمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران» این تقسیم‌بندی را می‌پذیرد و به ترتیب فارابی، خواجه نظام الملک و خنجی را نمایندگان سه نحله فلسفه سیاسی، اندرزنامه‌نویسی و شریعت‌نامه نویسی معرفی می‌نماید،^۴ وی هم‌چنین در کتاب

۱- آن. کی. اس. لمبتون. دولت و حکومت در اسلام، ترجمه و تحقیق از سید عباس صالحی و محمد مهدی فقیهی (بی جا: موسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۷۴). ص ۲۳-۲۴.

۲- فرهنگ رجایی، معرکه جهان بینی‌ها: در خردورزی سیاسی و هویت ما ایرانیان (تهران: شرکت انتشارات احیای کتاب، ۱۳۷۳)، ص ۱۷-۱۸.

۳- همان، ص ۱۳۰-۱۲۹.

۴- سید جواد طباطبایی، درآمدی فلسفی بر تاریخ سیاسی در ایران (تهران: انتشارات کویر، ۱۳۷۲ چ ۳)، ص ۲۹-۶ به نقل از حقیقت، ص ۳۳.

«خواجه نظام الملک» سیاست‌نامه‌نویسی را به عنوان نیرومندترین جریان اندیشه سیاسی در ایران و تابعی از منحی زوال اندیشه سیاسی در ایران می‌داند که از آیین‌نامه نویسی در ایران باستان مایه گرفته و معتقد است در دوران قدیم میان فلسفه سیاسی و اندیشه سیاسی ایران‌شهری، از بسیاری جهات پیوندهای استواری وجود داشته است، ولی فلسفه سیاسی در دوره اسلامی، فلسفه سیاسی به معنای دقیق کلمه نبوده و نوعی از سیاست‌نامه نویسی فلسفی است؛^۱ اما وی در کتاب «ابن خلدون و علوم اجتماعی» معتقد است تمایز قطعی بین سه نوع دانش فوق وجود ندارد و برای اثبات این مطلب می‌نویسد که ماوردی هم مانند غزالی، نصیحه الملوک نوشت.^۲

در مجموع طبق نظر اکثر محققان و اندیشمندان و مستشرقان تقسیم‌بندی اندیشه سیاسی به طور خلاصه عبارتست از:

الف) «شریعت‌نامه نویسی»

در این روش با تدوین فقه سیاسی، حقوق، و وظایف حاکم اسلامی را نسبت به مردم و امر کشورداری بر اساس منابع فقهی و مبانی شریعت تعیین می‌کنند، مانند «احکام السلطانیه» ابوالحسن ماوردی و «سلوک الملوک» فضل الله روزبهان خنجی اصفهانی.

ب) «فلسفه‌نامه نویسی» یا «شیوه فلسفی»

این شیوه با نگرش فلسفی به دنبال ایجاد یک جامعه آرمانی برای سعادت انسان در همه زمان‌ها و مکان‌هاست و در آن بیشتر از اندیشه افلاطون و ارسطو الهام گرفته می‌شود، مانند آثار فارابی، ابن سینا و ابن رشد. البته این روش علیرغم عمق و ابتکار آن، به دلیل آرمان گرایی و دوری از واقع‌بینی تاثیر کمتری بر زندگی سیاسی زمان خود داشته است.

ج) «شیوه تاریخی»

در این روش مورخ از وقایع نگاری صرف فراتر رفته و با عمق و آگاهی بیشتری به تاریخ نگاری می‌پردازد مانند آثار ابن خلدون.

۱- سید جواد طباطبایی، خواجه نظام الملک (تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۷۵)، ص ۱۹۱-۱۸۹.

۲- سید جواد طباطبایی، ابن خلدون و علوم اجتماعی (تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۷۴)، ص ۲۵، به نقل از حقیقت، ص ۳۳.

د) «سیاست‌نامه نویسی»، «اندرزنامه‌نویسی سیاسی» یا «شیوه ادبا»

این شیوه به عنوان جریانی از اندیشه سیاسی در ایران که در سپیده‌دم دوره اسلامی ایران زمین و در تداوم اندیشه سیاسی ایرانشهری تدوین شد، کهن‌ترین، پابرجاترین و مهم‌ترین جریانی بود که در تاریخ اندیشه سیاسی در ایران پدید آمد و نیرومند شد و به تدریج، دو جریان دیگر، یعنی فلسفه سیاسی و شریعت‌نامه نویسی را در خود جذب و حل کرد.^۱

اندرزنامه‌های سیاسی آثاری است که با هدف تاثیرگذاری بر رفتار سیاسی نگاشته شده است و در نوع خود منبع عظیمی از استخراجات و تاملات در اندیشه سیاسی اسلام و ایران به شمار می‌رود^۲ و در آن رفتار مناسب در شرایط مختلف برای پادشاه به عنوان بالاترین مقام مملکت به صورت پند و اندرز بیان می‌شود.

در این آثار گاه برای رسیدن به هدف مذکور به تجارب تاریخی استناد می‌شود و به طور تلویحی یا به صراحت استنباط‌هایی برای بهره‌گیری عرضه می‌گردد، یا این که مقصود مولف به طور مستقیم و بدون توجه به نمونه‌های تاریخی مشخصی بیان می‌شود.^۳ مانند سیاست‌نامه خواجه نظام الملک، نصیحه الملوک غزالی و نیز آثاری همچون کلیله و دمنه.

۱-۱-۲ پیشینه اندرزنامه‌نویسی در ایران باستان

از جمله آثار مکتوبی که در زمان ساسانیان خلق شد، تعداد زیادی کتاب‌های اخلاقی نظری و عملی است که عنوان «هندرز و پندنامگ» (اندرز و پند) را با خود به همراه دارند. این دسته از کتب، قواعد اخلاقی و کلمات حکیمانه را به بزرگان تاریخی و افسانه‌ای سابق نسبت داده‌اند. آن چه از این آثار بر جای مانده، اندک است و آثار بیشتر را باید به صورت ترجمه و باز تولید در کتاب‌های دوران اسلامی جست.^۴

اندرزنامه‌های مهم پهلوی عبارتند از کتاب ششم دینکرد،^۵ اندرزهای آذرباد مهر سپندان،^۶ یادگار بزرگمهر،^۷ اندرز اوشنر داناک^۸ و...^۹

۱- طباطبایی، خواجه نظام الملک، ص ۸۵.

۲- حاتم قادری، اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۱، ج ۱۲)، ص ۱۱۵.

۳- همان، ص ۱۱۶.

۴- فروزش، ص ۱۰۰.

۵- به پهلوی: Dēnkard

۶- به پهلوی: Ādurbād ī Mahraspandān

۷- به پهلوی: Ayādgār ī Wuzurgmīhr

۸- به پهلوی: Andarz ī ōšnār ī dānāg

۹- همان، ص ۱۰۰.

پس از دوره اسلامی، بسیاری از اندرزها و کلمات قصار و قصه‌های اخلاقی، مورد توجه نویسندگان ایرانی مسلمان قرار گرفته و در کتب مختلف به عربی و فارسی ترجمه شد. اصل پهلوی بسیاری از این اندرزها از میان رفته است، ولی اصل بعضی دیگر را می‌توان بازشناخت. برای مثال ترجمه اندرزهای بزرگمهر عیناً در کتاب جاویدان خرد ابن مسکویه آمده و تقریباً جمله به جمله قابل تطبیق با متن اصلی است. همین سخنان را فردوسی نیز به نظم کشیده است. اصل پهلوی بعضی از سخنان آذرباد مهر سپندان نیز که در کتاب ابن مسکویه نقل شده، قابل شناخت است.^۱ ابن ندیم در فصلی با عنوان «اسامی کتاب‌های تالیف شده در مواعظ و آداب و حکم ایرانیان و رومیان و هندیان و تازیان» تعدادی از کتاب‌های اخلاقی و تعلیمی پهلوی را که به عربی ترجمه شده بود، نام می‌برد.^۲

از جمله کتاب‌ها و رسالاتی که تنها نامشان بر جای مانده است و از محتوای آن اطلاع زیادی در دست نیست می‌توان به کتاب زادان فرخ، کتاب مهر آذر گشنسب فرمدار به بزرگمهر بختگان، کتاب موبدان موبد، کتاب سیره‌نامه و... اشاره کرد.^۳

اندرزنامه نویسی در دوره باستان اشکال و اقسام مختلفی داشته است که عبارتند از:^۴

عهد و وصایا مانند عهد اردشیر، عهد انوشیروان و...

نامه‌های سیاسی مانند نامه‌های اردشیر، نامه‌های انوشیروان، نامه تنسر و...

خطبه‌های هنگام جلوس بر تخت سلطنت مانند خطبه اردشیر بابکان، خطبه کوتاه بهرام گور که در نهاییه الارب آورده شده است.

توقیعات مانند توقیعات اردشیر و توقیع هرمز پسر انوشیروان، توقیعات انوشیروان و...

آیین‌نامه‌ها (آیین نامگ‌ها) مانند خداینامه فی السیر، آیین نامه فی الآیین، سیره اردشیر، سیره انوشیروان و...

تاج نامه‌ها (تاج نامگ) مانند التاج فی سیره انوشیروان

چیستان مانند رساله یوشت فریان و اخت

تاریخ و جغرافیا مانند کارنامه اردشیر بابکان

۱- همان، ص ۱۰۲.

۲- ابوالفرج محمد بن اسحاق الندیم، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶ ج ۳)، ص ۳۷۸-۳۷۷.

۳- فروزش، ص ۱۰۳.

۴- همان، ۱۱۶-۱۰۵.

۱-۳-۱ تداوم اندرزنامه نویسی در ایران پس از اسلام

پس از ورود اسلام به ایران و آشنایی با منابع علمی و ادبی و تاریخی ارزشمند ساسانیان، ترجمه این آثار از پهلوی به زبان عربی و فارسی مورد توجه قرار گرفت.

ابن مقفع (م ۱۴۲ هـ.ق)، از جمله کسانی بود که بیشترین آثار را از پهلوی به عربی ترجمه نمود، مانند کلیله و دمنه، التاج فی سیره انوشیروان، آیین‌نامه، مزدک‌نامه، خدای‌نامه، نامه تنسر به گشنسب، الادب الوجیز للولد الصغیر، المنطق، بنکش و سکیسران.^۱

پس از آشنایی و مطالعه این آثار توسط مسلمانان، به تقلید از این روش، تعداد قابل توجهی اندرزنامه سیاسی نوشته شد، که اوج آن در تاریخ میانه ایران یعنی دوران غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ایلخانان مغول می‌باشد. چرا که در این دوران شالوده عقلانی تمدن ایرانی دستخوش زوال و انحطاط شده و فلسفه‌نامه نویسی که از ویژگی‌های سده‌های نخستین دوره اسلامی بود، کنار گذاشته شده و جای خود را به سیاست‌نامه نویسی که بیانگر نظریه سلطنت مطلقه بوده و اساساً به دنبال حفظ قدرت توأم با خودکامگی و استبداد سلاطین و پادشاهان می‌باشد، داده بود.

محتوای اندرزنامه‌های سیاسی یکسان نیست، چرا که پدیدآورندگان آنها از نظر سیاسی، اجتماعی و مذهبی متفاوت بوده‌اند، برخی از آنها منشی و دبیر دربار بوده مانند ابوالمعالی نصرالله منشی و برخی دیگر نویسندگان غیر حکومتی بوده‌اند که تنها شاید در ازای این کار پاداشی دریافت می‌کردند مانند سعدی، برخی دیگر نیز مانند خواجه نظام الملک وزیر دربار بوده‌اند. فقهایی مانند غزالی هم بوده‌اند که به جای شریعت‌نامه، اندرزنامه سیاسی نگاشته‌اند. عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر هم از اندرزنامه‌نویسان است که هم خود مدتی حکومت کوچکی داشته و هم در دربار دیگران خدمت کرده است. بنابراین نوع نوشتار هر یک از افراد متفاوت است و هر کدام بر اساس عقاید و دیدگاه‌های خود برخی موضوعات را پررنگ‌تر و برخی را در حاشیه بیان کرده‌اند.

اندرزنامه‌های مورد بررسی در این رساله عبارتند از: سیاست‌نامه خواجه نظام الملک، نصیحه الملوک غزالی، قابوس‌نامه عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر، کلیله و دمنه انشای نصرالله منشی، مرزبان‌نامه انشای سعدالدین وراوینی، تحفه الملوک اصفهانی، گلستان و نصیحه الملوک سعدی که در ادامه به معرفی این آثار و مؤلفان آن‌ها پرداخته می‌شود.